

Суспільно-політична ситуація на українсько-польському пограниччі наприкінці Другої світової війни

Ігор Цепенда,
кандидат історичних наук, проректор
Прикарпатського національного університету
ім. В. Стефаника

У статті здійснюється аналіз політичної ситуації на українсько-польському пограниччі напередодні вступу радянських військ до цього регіону. Висвітлюється ставлення українських і польських збройних формувань до територіального питання, а також їх протистояння на спірних територіях.

У роки Другої світової війни не лише Волинь була місцем, де українсько-польське протистояння набрало особливої гостроти. Осередками українсько-польських суперечностей стали тоді й Галичина, Холмщина та Люблінщина. Обидва підпільні рухи – Українська повстанська армія (УПА) та Армія крайова (АК) – активно протистояли і на цих територіях, хоча форми боротьби були дещо іншими.

Незважаючи на добре розгалужену мережу польського підпілля на цих теренах, суспільні настрої населення не задовольняли польське керівництво. У серпні 1943 року комендант „Збройного визволення”¹ здійснив інспекційну поїздку територіями колишніх Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств, за результатами якої підготував інформаційну довідку для Головної комендатури своєї підпільної організації. Комендант засвідчив цілковиту байдужість польського населення до випадків масових убивств українцями їхніх земляків, роз'єднаність керівництва польською спільнотою, яке лишається неорганізованою і не має постійного зв'язку з центральною владою. Зауважувалося, що діяльність делегатури настільки законспірована, що на цих територіях про неї ніхто нічого не знає, що повсюди спостерігається роздратування бездіяльністю центральної влади тощо. Серйозні

¹ Збройне визволення (Zbrojne Wyzwolenie) – польська підпільна організація періоду Другої світової війни. Створена 7 жовтня 1939 року у Варшаві. Керівник – полковник А. Петриківський (псевдо – Завада).

застереження в коменданта викликали виїзди поляків з цих територій, оскільки, на його думку, вони ставили під загрозу державні інтереси. Заспокоювало тільки те, що на той час німці не застосовували до поляків репресій [2, к. 7].

Оцінюючи діяльність українського підпілля, комендант А.Петриківський (псевдо - Завада) звертав увагу на його взірцеву організацію та добре озброєння. Крім того, коменданта турбувало й те, що українська група „Мудрівці”² була слабкою і без жодних впливів на населення [2, к. 7].

Водночас не спостерігалось єдності і в українській спільноті. В оцінці УПА суспільно-політичної ситуації у лютому 1944 року зверталась увага на те, що українці хоча й пасивно ставляться до Українського центрального комітету, та все ж підтримують його настільки, наскільки не погоджуються з ОУН – УПА. Помітний розкол в українське середовище внесло створення дивізії СС „Галичина”, а особливо заява голови дистрикту Галичина О. Вехтера, що ліс (тобто – УПА) – це ганьба України, й СС покликані цю ганьбу змити. Така оцінка викликала побоювання в українській спільноті, оскільки наштотувала на думку про можливість використання СС „Галичина” проти УПА. Українська громада розцінювала цю ситуацію як досить важку, не знаходила з неї виходу, оскільки ніхто не заявляв, що дивізія повинна відмовитися від наказу німців боротися проти УПА, але ніхто й не заявляв, що вона має проти неї боротися [6, br].

Активісти українського підпілля побоювалися, що тактика бандерівців виганяти поляків з сіл і містечок призведе до того, що останні захочуть помститися у Львові і знищать у ньому всіх українців, насамперед – українську інтелігенцію [6, br].

Все ж керівництво польського підпілля реально оцінювало ситуацію і усвідомлювало, що в умовах, які склалися в Західній Україні, будь-яке відкрите протистояння українським збройним формуванням призведе до відчутного удару по добре законспірованій мережі, наслідком чого стане невиконання нею стратегічних завдань, визначених напередодні наближення радянсько-німецького фронту. Як один з методів у боротьбі проти ОУН та УПА було обрано провокації, використання для цього гестапо.

Німецька окупаційна влада, даючи оцінку діяльності польського підпілля за липень – вересень 1942 року, відзначала, що воно обрало таку тактику: поляки повинні вступати до створених німецькою владою адміністративних органів, здобувати у них довіру і непомітно впливати на їх рішення; кожний поляк, працюючи в такій установі, повинен турбуватися, аби до неї був також прийнятий його співвітчизник; в німецьких адміністративних органах необхідно формувати підозрілість

² „Мудрівці” – прихильники політики нормалізації українсько-польських відносин. Назва походить від прізвиська голови Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) В. Мудрого, який заініціював політику нормалізації у період Другої Речі Посполитої.

до українців та шляхом репресій провокувати їх участь у планованому повстанському русі. Щоправда, польський дослідник В. Семашко вважає, що третій пункт був неправдивий, оскільки все було навпаки [10, s. 20]. Але документи свідчать, що польське підпілля досить часто використовувало німців у боротьбі з ОУН – УПА. Так, 28 серпня 1943 року комендант „Збройного визволення” Львова Гримала інформував центр, що організації вдалося завербувати до співпраці керівника українського відділу в гестапо, який працюватиме у польському підпіллі під псевдо Ярема. Комендант підкреслював, що в деяких випадках, внаслідок великої української переваги та за браком відповідного озброєння польського населення, неможливо протистояти українському підпіллю, а тому поляки „в цих випадках змушені скористатися з допомоги німців” [3, bp].

Через декілька днів Гримала надіслав повідомлення, що львівське гестапо провело арешти в селі Сем’янівці поблизу Львова. Внаслідок цієї операції було заарештовано понад 100 осіб, у тому числі 2 українських священиків, які нібито мали керувати операцією з винищення польського населення [3, bp]. Схожий випадок стався й у Винниках, коли польське підпілля отримало інформацію, що комендант поста української поліції Вільчинський 13 серпня 1943 року організував складання присяги місцевим українським населенням знищувати поляків та запланував проведення антипольської акції на 20 серпня. Одержавши це повідомлення, місцева комендатура „Збройного визволення” з провокаційною метою вислала до шефа гестапо, його заступника і декількох цивільних німців вироки смерті українською мовою, а через два дні повідомила, що на 20 серпня 1943 року готується напад на німців, вказала організаторів і склад зброї. У результаті 19 серпня було заарештовано всіх, хто складав присягу [3, bp]. Віднайдений в архіві первісний варіант рапорту до комендатури „Збройного визволення” свідчить про його подальшу фальсифікацію [3, bp].

Підтвердженням того, що це були не поодинокі випадки, а вироблена тактика, свідчить витяг з одного пропагандистського матеріалу ОУН, підготовленого у квітні 1944 року. У ньому йшлося про те, що на західноукраїнських землях польське підпілля працює за спеціальною „Інструкцією розвідувальної діяльності”, згідно з якою „кожний підрозділ повинен мати докладну інформацію про всі відділи ОУН. Насамперед потрібно було звертати увагу на кількісний склад, вік, настрої, стан підготовки, озброєння, боєприпаси, види діяльності, прізвища і адреси керівників”. З посиланням на члена польського підпілля Т. Скібінського повідомлялося, що метою польського підпілля є ліквідація національно свідомих українських кадрів з використанням при цьому доносів до гестапо чи НКВС або до власних боївків [7, bp].

У полі зору керівництва польського підпілля перебувала й українська церква та проблеми, які існували в українських конфесійних стосунках. Особливо непокоїла польську сторону діяльність митрополита Української

греко-католицької церкви А. Шептицького, спрямована на об'єднаний процес греко-католицької і православної церков. У тих умовах визрівав реальний шанс для українського суспільства консолідуватися навколо єдиної церкви. Це, у свою чергу, не могло не турбувати певні польські кола, які намагались перешкодити таким процесам. У серпні 1943 року комендатура „Збройного визволення” у Львові повідомляла про перемовини з вищими ієрархами греко-католицької і православної церков, які за її дорученням проводив римо-католицький священник о. Щепан. Перша розмова відбулася 15 серпня з митрополитом А. Шептицьким. Як повідомила польська сторона, о. Щепан висловив переконання, що виню за злочини проти поляків на території Західної України несе греко-католицьке духовенство, і що поляки ображені на митрополита за його ставлення до цих подій, зокрема, тому, що він рішуче не засудив акції, які українське підпілля здійснює проти поляків. У відповідь на цю заяву, за словами о. Щепана, митрополит А. Шептицький висловив свій жаль у зв'язку з таким розвитком подій і додав, що поляки надто багато вчинили кривд українцям у період польської державності, щоб він тепер міг запобігти цим акціям, і навіть якщо б він особисто їм протистояв, то мусив би рахуватися з іншими чинниками, які впливають на таке, а не інше ставлення до цієї справи [3, bp].

24 серпня 1943 року о. Щепан за наказом коменданта Завади провів розмову з православним митрополитом Діонісієм, метою якої було схилити митрополита на користь польської справи. Повідомлялося, що митрополит позитивно поставився до такої пропозиції і що наступна розмова відбудеться найближчим часом [3, bp].

При зіставленні цих двох розмов простежується прагнення керівництва польського підпілля вплинути на український визвольний рух через церковні чинники, використати при цьому авторитет двох ієрархів. У той же час дивною видається інформація про невизначену позицію митрополита А. Шептицького щодо злочинів проти польського населення, оскільки, згідно з повідомленнями самого „Збройного визволення”, у цій справі митрополит звернувся до українців з відозвою, яка містила заклик опам'ятатися [2, bp].

Та завдання проведених розмов не зводилося винятково до пошуків підтримки з боку українських ієрархів для призупинення антипольських акцій українського підпілля. 6 вересня 1943 року комендант „Збройного визволення” інформував представника уряду Польщі про різке погіршення стосунків між греко-католицькою і православною церквами. Причину такого розвитку подій керівництво „Збройного визволення” вбачало у так званому демаскуванні політики митрополита А. Шептицького, спрямованої на поглинання греко-католиками православної церкви. Польське керівництво вважало, що головна мета такої політики А. Шептицького полягала в досягненні релігійної єдності всіх українців та підписання на вигідних умовах конкордату з Ватиканом [3, bp]. Очевидно,

що польський представник уміло подав митрополиту Діонісію своє бачення цієї проблеми, оскільки відповіддю останнього на ці плани стало посилення ініціатив у напрямі створення нових православних парафій і порада православному духовенству розпочати інтенсивні акції проти греко-католиків. В інформації відзначалося, що суперечності між греко-католицькими та православними ієрархами використовувались польським підпіллям у пропагандистських цілях [3, bp]. Усі ці події ще більше загострили протистояння між українським та польським визвольними рухами.

З приходом радянських військ у Західну Україну та просуванням їх на захід частина збройних підрозділів ОУН – УПА для продовження боротьби перейшла на територію Холмщини, Підляшшя, Перемишльщини – терени, які до 1939 року були південно-східними воєводствами Другої Речі Посполитої. Польське підпілля розглядало ці терени, заселені українцями і поляками, як винятково польські. ОУН же вважала їх українськими територіями, які опинилися в межах польської держави. Як зазначав крайовий провідник служби безпеки ОУН П. Федорів (псевдо Дальнич), перед Організацією постало завдання створити на цих територіях самостійний організаційний осередок, який навіть при тимчасовій втраті контакту з вищими організаційними осередками на західноукраїнських землях зміг би самостійно здійснювати організаційну роботу згідно з визначеною тактикою без деталізації конкретних планів [5, bp]. З цією метою 1945 року було створено Крайовий провід „Закерзонського краю”, який очолив член проводу ОУН Я. Старух (псевдо Стяг). До складу керівництва увійшли також політично-пропагандистський референт Орлан, референт з військових справ Олег та референт служби безпеки П. Федорів (Дальнич) [5, bp].

Взаємні провокації, локальні сутички між українським і польським підпіллям, що супроводжувалися пропагандистськими заходами щодо обґрунтування свого права на державницьку належність територій пограниччя із змішаним складом населення, не могли не викликати, і, зрештою, викликали збройне протистояння цих підпільних рухів, яке першим з 1944 року відчуло на собі українське і польське населення Холмщини. Щоправда, українське населення цього краю зазнало перших втрат від польських збройних груп ще у квітні 1942 року, де до весни 1943 року було вбито 394 національно свідомих українців [7, bp]. Це дало українським історикам підставу стверджувати, що холмські події дали поштовх до витіснення польського населення з Волині. Проте в польській історіографії терор поляків проти української інтелігенції на Холмщині оцінюється як їх відплатна акція проти українців-колаборантів, що співпрацювали з німецькою владою [9, s. 268 - 270].

У квітні 1944 року ОУН, оцінюючи ситуацію на Холмщині, звертала увагу на запеклі бої з польськими збройними загонами, які за „жорстокістю і впертістю перевищували подібні дії на західноукраїнських землях”

[7, bp]. Причини цього ОУН вбачала насамперед у тому, що Холмщина межувала з польськими корінними землями, а відтак поляки вважали їх своєю територією. Окрім того, Холмщина була відгороджена широкою смугою знищених сіл, які не одержували допомоги із Західної України. Спочатку поляки застосовували індивідуальний терор, який згодом переріс у загальну боротьбу. Як наслідок, змінилася психологія самого холмщача, який „ще рік-два тому вагався куди йти, а зараз стає активним бойовиком” [7, bp].

ОУН повідомляла про прагнення польських збройних підрозділів опанувати територію на південь від Грубешова щоб унеможливити контакт Холмщини із Західною Україною. З цією метою була захоплена невелика територія від Бугу до Тишовець через села Пригоріле, Малків, Смолигів, Ласків, Мірче, Андріївка, М'яжке, Тучапи, Тишівці. Колонії біля цих сіл стали осередками польської підпільної роботи. Цей клин, що глибоко вривався у територію, заселену переважно українцями, і став головною базою польського підпілля. Протягом січня 1944 року поляки не застосовували масових нападів проти українців, натомість розвинули грабівницькі акції, використовуючи при цьому індивідуальний терор. Це тривало до початку лютого 1944 року, коли група польської поліції перейшла сюди з Волині і спалила село Малків. Облава ж цього села німцями разом з українською поліцією закінчилась крахом. Після цього польські загони відступили з Грубешівщини [7, bp].

Зі свого боку українські збройні загони, використавши нагоду, почали палити польські колонії Графка, Крилів, Рульківка. У відповідь на це поляки завдали три потужні удари по українських селах. З березня 1944 року погром був спрямований на села Сагринь, М'яжке, Андріївку. Тоді ж друга група вдарила на село Суховичі, а пізніше на село Ласків. Третя група у кількості 200 осіб пішла на колонії Березів, Тереміль, Стриківець, Турковичі. Під час цих боїв загинуло багато цивільного населення. Услід за першою акцією 19 березня 1944 року була проведена друга. Поляки почали палити села Модрень, Модринець, Масломичі, Тихобуж, Миняки, Козодави, частково Слігча, Космова і Черничена. Під час цієї акції жертви серед цивільного населення були меншими, оскільки більшість жителів ще раніше втекла до Грубешова чи за Буг. 21 березня 1944 року було проведено третю акцію, спрямовану на село Бресть. Вона була найслабшою. Поляки спалили ціле село і вбили до 160 українців. Характерно, що німці досить часто приїжджали на такі згарища і забирали худобу, свині, кури [7, bp].

Польський історик Г. Мотика вважає, що наступ у березні 1944 року здійснили грубешівський і томашувський відділи АК, підтримані батальйоном хлопським С. Басая (Рися), які спалили понад 20 українських сіл. Долаючи опір української самооборони цих сіл, поляки нищили цивільне населення, у результаті чого загинуло близько 1,5 тисячі українців. Услід за цим на Холмщину увійшло кілька куренів УПА з

Волині і Східної Галичини, які розпочали антипольську чистку в районі населених пунктів Тарношин, Жабче, Великі Очі, вбиваючи там цивільне польське населення. У важких боях вони витіснили польські озброєні загони за річку Гучву. Внаслідок цього утворився українсько-польський фронт довжиною понад 100 кілометрів з кількакілометровою нічійною зоною. Г. Мотика вважає, що діяльність української партизанки була не реакцією на польський наступ у березні 1944 року, а реалізацією плану „деполонізації” [8, s. 304].

Українсько-польський конфлікт набрав особливої гостроти також на Люблінщині, що стало наслідком виселенської акції німців на Замойщині. Під час її проведення німці в деяких виселених польських селах поселяли українців, аби ці села, колонізовані українцями, створили природний захисний вал від ударів польського підпілля на німецьких колоністів. Ця провокація мала значний успіх, оскільки поляки частину ударів скерували проти українського населення [8, s. 304].

Ці криваві епізоди українсько-польського конфлікту, який тривав на всій території українсько-польського пограниччя, є віддзеркаленням атмосфери, що панувала на тих теренах. Заручником цієї жорсткої боротьби майже завжди ставало українське та польське цивільне населення.

На початку вересня 1944 року про конфлікти між українським і польським населенням інформували політоргани І Українського фронту. Така ситуація була особливо характерна для повітів, які межували із Західною Україною, де українці складали понад 50 відсотків населення. Повідомлялося, що в Грубешівському повіті, де проживало 80 відсотків українців і 20 відсотків поляків, діяло кілька підрозділів УПА, які тероризували польське населення. З іншого боку, активізувала свою діяльність АК. Подекуди вона, загрожуючи розстрілами, забороняла українському населенню з'являтися на полях. У Красноставському повіті загони АК цілими групами виходили з лісу і нападали на українські села. Декілька разів ці загони грабували населені пункти Стружиці, Красне і виганяли з полів українців, які виходили збирати урожай [1, арк. 89].

На початку 1944 року українське і польське підпілля не могло дійти до компромісу, а пропагандистська діяльність окремих загонів ще більше загострювала ситуацію. Навесні того ж року серед пропагандистів ОУН було розповсюджено текст агітаційного виступу в українському середовищі на тему „Польське питання”. Увага агітаторів зверталась на тезу, що український народ бореться за свою державність та визнає право кожного народу на власну державу на його етнографічних землях. Підкреслювалося, що на II Конференції ОУН у квітні 1942 року було чітко заявлено, що ОУН прагне до мирної ліквідації другорядних фронтів, у тому числі й польського фронту. Шлях до пом'якшення польсько-українських взаємин та мирне вирішення українсько-польського питання загалом, на думку ОУН, можливі тільки на основі визнання польського

стороною української державності на українських землях [7, bp]. Крім того, було підготовлено кілька тез, які виправдовували неможливість порозуміння з польським підпіллям. По-перше, наголошувалось на тому, що у поляків не було єдиного політичного керівництва, а діяло кілька підпільних організацій, які не мали однієї політичної лінії. Діяльність польського еміграційного уряду в Лондоні, який представляв різні партії, оцінювалась як надто обмежена, оскільки уряд був відірваний від держави і дотримувався політики, вигідної союзникам. Пропагандисти робили акцент на сильному впливі СРСР на частину польської спільноти, при цьому увага зверталась на діяльність В. Василевської і Польської робітничої партії [7, bp].

Другим важливим чинником, на думку пропагандистів ОУН, було заперечення більшістю польських організацій будь-якої можливості порозуміння. Для прикладу наводились цитати з підпільних польських газет. Так, у газеті „Велька Польска” від 19 квітня 1943 року зазначалося: „Останнім часом голосною стала справа України, бо німці, які в середині минулого століття винайшли український народ для своїх цілей, тепер поспішно його творять. Німці винайшли не тільки українців, але також гуралів, шльонзаків і багато інших „народів” для того, щоб ослабити поляків і легше втримувати великі простори під своїм пануванням”. Або ж подавалась витримка з газети „Шанец Кресови” від 21 березня 1943 року, яка переконувала, що „східні землі Речі Посполитої були і є виключно польськими землями, до яких ніхто, крім нас, не має справи: ані більшовики, ані українці. Руський народ, що проживає на цих територіях, ми вважаємо за плем'я, яке складає частину польського народу...” [7, bp]. Якщо на основі цих тез проводилась робота серед українського населення, то зрозуміло, що в цих умовах не могло бути й мови про пошуки шляхів до порозуміння.

АК теж дотримувалася подібної лінії. У березні – квітні 1944 року вона підготувала звіт „Про український незалежницький рух в Малопольщі”. У розділі „Завдання і цілі” зверталася увага на те, що „зміна ситуації на сході внаслідок більшовицького наступу чинить великий вплив на сепаратистський український рух. З кожним днем цей рух набирає сили і проявляється не тільки в прагненні вибороти незалежність „України” (у лапки взято у звіті – І.Ц.), а в основному до винищення і повного усунення зі східної частини країни польського населення. Українські керівники, тобто духовенство та вчителі, вважають, що Україна отримає незалежність у результаті цієї війни, між іншим шляхом повного винищення поляків на українських (на їхню думку) землях” [4, bp]. На підтвердження цього було використано одну з інструкцій УПА, серед 13 пунктів якої для створення повного враження про справжні цілі УПА досить було прочитати такі пункти: у зв'язку з радянським наступом прискорити ліквідацію поляків; села чисто польські палити і витинати до пня; за вбивство українця поляком або німцем застрілити 100 поляків [4, bp].

Попри те, що 9 вересня 1944 року у Любліні було підписано Угоду між урядом УРСР (М. Хрущов) і прокомуністичним Польським комітетом національного визволення (Е Осубка-Моравський) про взаємообмін населенням, тобто про мононаціоналізацію українсько-польського пограниччя з обох боків, збройне протистояння між українцями і поляками продовжувалося ще кілька років. Територіальні суперечки залишалися головною перешкодою, яку українським і польським політикам так і не вдалося подолати, оскільки обидві сторони у вирішенні перспективи державної належності цих земель мали протилежні політичні, національні і культурні підходи. Така ситуація йшла на користь СРСР, який напередодні захоплення цих територій прагнув послабити обидва визвольні рухи.

Література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 1, оп. 23, спр. 926.
2. Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji RP (dalej - CA MSWiA RP). - АК, sygn. 602.
3. CA MSWiA RP. - АК, sygn. 605.
4. CA MSWiA RP. - АК, sygn. 649.
5. CA MSWiA RP.- OUN, sygn. IX/22.
6. CA MSWiA RP. - OUN, sygn. IX/111.
7. CA MSWiA RP. - OUN, sygn. IX/134.
8. **Motyka G.** Postawy wobec konfliktu polsko-ukrainskiego w latach 1939-1953 w zaleznosci od przynaleznosci etnicznej, panstwowej i religijnej //Tygiel narodow. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939 - 1953. - Warszawa - Londyn: RYTM, 2002.
9. Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VII międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukrainskie w latach II wojny Swiatowej”. Luck, 24 - 26 maja 2000, t.7. - Warszawa: KARTA, 2000.
10. **Siemaszko W., Siemaszko E.** Z dziejow konspiracji wojskowej na Wolyniu 1939-1944 // Armia Krajowa na Wolyniu. - Warszawa, 1994.